

Žarko Lazarević

EKONOMSKA SAMOZAŠČITA IN ODGOVORNOST

**Zadružništvo kot orodje
obvladovanja osebnih tveganj**

UVOD

V zadnji četrtini 19. stoletja je v slovenskem prostoru potekal pomemben proces. V okvirih poglobljanja kapitalistične gospodarske ureditve je prišlo do prenosa zadružnega modela gospodarske organiziranosti tudi v Slovenijo. Zadružno gibanje je imelo večplastne značilnosti. Pomenilo je veliko prestrukturiranje ekonomske in socialne moči, vzorcev delovanja in družbenega diskurza na podlagi samoorganiziranja, samopomoči in samoodgovornega obnašanja večinskega dela prebivalstva znotraj kapitalistične ekonomije. Z vzpostavitvijo zadružnega omrežja so institucionalizirali neformalne oblike samoorganiziranja in samopomoči do stopnje, da je bila praktično vsakemu prebivalcu omogočena včlanitev. Med ekonomsko in socialno šibkejšimi sloji, zlasti pa med kmečko

populacijo, se združništvo vzpostavi kot model odgovornega, samozaščitnega ekonomskega in socialnega obnašanja. Vzpostavi se kot orodje uravnavanja osebnih ekonomskih in socialnih tveganj. Združni model je bil posnet po nemškem vzoru, kar ni nobeno presenečenje, saj sta bila oba nemška združna modela, ki sta ju utemeljila Hermann Schulze-Delitsch in Friedrich Wilhelm Raiffeisen, zelo odmevna v širšem evropskem prostoru.¹ Tema razprave je omejena na slovenski prostor, na proces transplantacije nemških združnih modelov in na relacije in pripisovane pomene znotraj slovenskega prostora. Pri tem postavljam nastanek združništva v širši kontekst institucionalne inovativnosti v kontekstu družbenih mehanizmov za obvladovanje socialnih in ekonomskih tveganj v okvirih kapitalistične družbene ureditve.

V kontekstu 19. stoletja, v kontekstu evropskega časa in prostora, je združništvo predstavljalo pomembno družbeno in ekonomsko inovacijo z namenom družbene preobrazbe. Zadruga so bile simbioza dveh široko razprtih institucionalnih form. Temeljna ideja je bila, kako priskrbeti mehanizem, da bi spreminjajoče se ekonomsko in socialno okolje obrnili sebi v prid, da bi ga izboljšali. Združništvo je posredovalo med prebivalstvom, to je med ljudmi in ekonomskim okoljem. Ko misel izpeljemo naprej, lahko torej zapišemo, da združništvo izvira iz sinergične inovacije praktičnega povezovanja ideje družbene asociacije in podjetja. Schulze-Delitsch in Raiffeisen sta bila prva, ki sta na osnovi opazovanja implementirala združništvo v eksperimentalni formi. Od tu dalje je združništvo ušlo izpod njune kontrole in se prilagodilo pogojem in potrebam različnih družbenih slojev, ekonomskih področij in tudi namenov.² V tem procesu se je združništvo izkazalo kot univerzalna forma za najrazličnejše namene. Vloga združništva je bila večplastna in v lokalnih okoljih, kjer je pognalo globoko korenine, tudi znatna. Spreminjalo je gospodarske razmere, vnašalo moment socialne kontrole in političnega discipliniranja in prerazporejanja ekonomske in socialne moči. Združništvo je igralo pomembno vlogo na področju socialne, ekonomske in zlasti finančne inkluzivnosti, na področju spodbujanja kolektivnega (socialnega) podjetništva, saj je zagotavljalo družbeni in ekonomski prostor tistim družbenim slojem, ki so do tedaj ostajali na družbenem obrobju.

1 Guinnane, Failed Institutional Transplant, str. 38-61; Soto, Rodriguez, *The Adoption of Agricultural Credit Cooperativism*; Prinz, *German Rural Cooperatives*; Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*.

2 Fairbairn, History from the Ecological Perspective, str. 1219, 1235.

OKOLJE

Če začnem pri shematičnem orisu okolja in razmer, je povsem na mestu, da postavim kvartet trditev, ki po mojem mnenju zaznamujejo slovenske razmere v času do prve svetovne vojne. Te trditve bi bile naslednje: 1. slovenska družba je bila ekonomsko in socialno homogenizirana na predmodernih postavkah; 2. profesionalna (izobrazbena) struktura je bila poklicno nerazčlenjena s prevlado humanistične inteligence; 3. slovenski prostor obvladujejo protirazvojne ideologije, to je vztrajnost ekonomskemu razvoju nenaklonjenega družbenega ozračja; 4. zapoznena afirmacija vidikov tehnologije in ekonomske učinkovitosti v družbeni percepciji.

Vse štiri trditve so med seboj vzročno povezane in so določale temeljne parametre slovenskega gospodarskega in družbenega razvoja. Se pa med seboj razlikujejo v času njihovega učinkovanja. Prvi dve točki se kažeta kot dolgoročna stalnica, tretja je delno izgubila naboj v času med obema vojnama, ko je začela učinkovati četrta. Slovenska družba in gospodarstvo sta bila pred prvo svetovno vojno v nekem vmesnem stanju, momenti modernosti so se začeli postavljati ob bok predmodernosti. A prevlada predmodernih gospodarskih in socialnih oblik je bila očitna.³ Industrializacija je zelo pozno, v osemdesetih ali devetdesetih letih 19. stoletja, dobila značaj procesa, vzpostavila se je tudi osnovna infrastruktura (prometna, finančna, energetska). Vse to se je dogajalo s kar nekajdesetletnim zaostankom za drugimi, bolj razvitimi okolji. Temeljna gospodarska dejavnost je bila kmetijstvo. In prav kmetijstvo je bilo zaradi ekonomske in socialne samozadostnosti velika ovira na poti v modernizacijo ekonomije in družbe.⁴ Stopnja komercializacije je bila nizka, raven samooskrbe še velika. Brez modernizacije kmetijstva, to je dviga produktivnosti in rasti dohodkov kmečkega prebivalstva, pa ni moglo biti hitrejše industrializacije.⁵ Primanjkovalo je tako kakovostnih virov, človeških in naravnih, kot tudi kapitala in tehnologije, ali pa so bili nezadostno in neučinkovito uporabljeni. Glede znanja in tehnologije je bil slovenski prostor vezan na uvoz manjkajočih virov. Enaka trditev drži tudi za kapital v primeru ambicioznejših podvigov, ne samo do razmaha domačega bančništva, tudi potem. Slovensko okolje je bilo v tem času ujeto v začarani krog revščine: relativno nizke ravni varčevanja in naložb, počasne akumulacije kapitala, nizke produktivnosti in nizkih povprečnih dohodkov⁶.

Slovenska družba tega časa je bila nerazčlenjena in homogenizirana, ne glede na to, ali govorimo o izobrazbeni, poklicni ali premoženjski strukturi. Kot

3 O elementih socialne modernizacije glej: *Slovenska novejša zgodovina*, str. 104–120.

4 Haupt, *The History of Consumption in Western Europe*, str. 173.

5 Glej: Novak, *Zamudniški vzorci industrializacije*.

6 Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy*, str. 93–112.

pretežno predmoderna družba se tudi ni ubranila refleksa antimodernizacijskega vzdušja, statični razvojni vzorec je bil z antikapitalizmom in primesmi antisemitizma logično zaključen. Individualizem in podjetništvo sta bila nizko vrednoteni lastnosti.

In kje so vzroki takega družbenega konteksta? Možne razloge najdemo v nerazčlenjeni družbeni in izobrazbeni strukturi. Izostalo je podjetniško meščanstvo kot nosilec napredka na gospodarskem in socialnem področju, pa tudi zemljiški posestniki fevdalnega izvora niso gojili podjetniškega duha. Na drugi strani je bila več kot očitna enostranskost slovenskih elit, ki so dajale ton konstrukciji družbene realnosti. Znotraj te maloštevilne skupine so prevladovali predstavniki humanističnih (duhovniki, učitelji) ali družboslovnih disciplin (pravniki). Njihov miselni svet je bil razdvojen med tradicijo in moderno. Ni prav tvegana ocena, da je bil z večjo zazrtostjo v tradicionalno družbeno in gospodarsko sestavo manj naklonjen modernim gospodarskim in socialnim tokovom. Ta vzorec se je najbolj izrazilo vzpostavil po delitvi duhov v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Pred tem zasledimo afirmativni družbeni diskurz glede modernizacije, resda z zadržki, a vendarle⁷. Po delitvi duhov se prevladujoči družbeni diskurz spremeni, zlasti po enostranski politični homogenizaciji. Zazrtost v kmetstvo kot nosilca narodne zavesti in privrženosti cerkvi oz. katolicizmu prinese specifičen moment nacionalnega diskurza na religiozni podlagi. V delu slovenskih elit nastopi kar istovetenje slovenske pripadnosti in katolicizma. Vse to ni prispevalo k pozitivnemu razvojnemu programu, temveč k obrambnemu, saj je modernizacija prinašala tudi sekularizacijo. Obrambni diskurz je temeljni poudarek dajal ohranjanju in utrjevanju obstoječega stanja. Razvoj se ni zavračal v celoti. Ekonomski napredek že, toda ta bi moral biti zelo počasen, skrajno previden in nikakor ni smel rušiti tradicionalnega socialnega modela.⁸ V logični konsekvenci je tako izhodišče pomenilo, da je poleg ideološko-politične homogenizacije nastopila tudi homogenizacija ljudstva v revščini.

Ob tem ni mogoče prezreti dejavnosti, ki so imele namen zavračanja vsega, kar ruši homogenizacijo ljudstva in pospešuje premoženjsko ali intelektualno diferenciacijo. Modernizacijski pojavi so bili moteči za obstoječi red zamejenosti znotraj lastnih nacionalnih meja. Nemalokrat je v primeru izkazovanja različnosti sledil naslednji korak, javna diskreditacija. Diskvalifikacija je slonela na dveh momentih javnega diskurza, na moraliziranju in oporekanju pristne narodnosti. Moderna umetnost se denimo diskreditira kot nemoralna, tudi anacionalna.⁹ Premoženjska in podjetniška diferenciacija se karakterizira kot kapitalistična

7 Glej: Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih*, str. 130–200.

8 *Slovenska novejša zgodovina*, str. 24–120.

9 Podrobno obravnavo ideoloških vprašanj išči v razpravi Pelikan, *Ideološka izhodišča cenzure*, str. 45–54.

dejavnost, ki se enači z grabežljivostjo in sebičnostjo.¹⁰ Da je kot taka povsem v opreki z imaginarnim slovenskim nacionalnim značajem, je pričakovano. Krog je tako sklenjen.

Prevladujoči del slovenskih elit večino energije na prelomu stoletja usmerja v ohranjanje kmetstva in ne v podjetniško preobrazbo drugih sektorjev. Noben pol slovenskih elit ni mogel mimo strukturne značilnosti družbe in gospodarstva, da je argumentacija kmečke zaščite preglasila podjetniške poudarke.¹¹

V drugi polovici 19. stoletja se je krepko čez 80 % slovenskega prebivalstva preživljalo s kmetijstvom. Zato je bilo stanje tega sektorja izjemno pomembno za aktualno percepcijo družbenih in posledično tudi gospodarskih razmer. In te po splošnem prepričanju niso bile dobre. Akt zemljiške odveze, pa tudi spremljajoča regulacija odkupa fevdalnih obveznosti, je skupaj z drugimi ukrepi gospodarske politike ustvarjal osnovne pogoje za svobodno gospodarjenje tudi v kmetijstvu. Kmetje so bili tako opredeljeni kot samostojni gospodarski subjekti, na sistemski ravni jim je bilo omogočeno svobodno vključevanje v gospodarsko življenje po pridobitniški logiki. To vključevanje kmetov v gospodarsko življenje pa je potekalo v okvirih kapitalistične ekonomije, ki je terjala preraščanje plotov naturalnega gospodarjenja, kmetje in kmetijstvo kot panoga so intenzivneje stopili na pot komercializacije gospodarjenja.

Učinki tega procesa so bili na slovenskem podeželju veliki in soodvisni, odražali so se tako navzven kot tudi navznoter. Med notranje učinke štejemo spremembo kmečke psihologije, saj se tudi na podeželju namesto občestva vedno bolj uveljavlja individualizem in pridobitništvo. Zunanji učinki, ki so seveda merljivi, se izražajo v težnji k optimalizaciji velikosti kmetij glede na kulturo, ki se ji kmet posveča, in glede na uporabljana orodja oziroma stroje. Zaradi ekonomske nuje se morajo kmetije iz dotedanega vsestranskega udejstvovanja preusmeriti v določene panoge, za katere imajo boljše pogoje in v katerih lahko uveljavijo svoje prednosti. Ta specializacija ni nujno enostranska, največkrat se kmetje ukvarjajo z več panogami, ki se med seboj dopolnjujejo.

Med zunanje učinke prehajanja kmetijstva v denarno gospodarstvo prištevamo tudi drobitev kmetij, ki je posledica napredujoče individualizacije, sprožajo jo pa tudi ekonomski vidiki. Drobitev posesti je manjša oziroma je ni tam, kjer je dana možnost odtoka odvečne podeželske delovne sile v druge sektorje, in seveda večja tam, kjer se industrializacija še ni pričela oziroma slabo napreduje. Skladno z drobitvijo kmetij se zmanjšuje možnost zagotavljanja kmečke eksistence izključno v kmetijstvu. To kmete sili v iskanje postranskih zaslužkov izven kmetijstva, kar zopet pospešuje prodiranje denarnega gospodarstva na podeželje.

¹⁰ Različni članki v Narodnem gospodarju, glasilu Zadružne zveze v Ljubljani, ob prelomu iz 19. v 20. stoletje.

¹¹ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 63–83.

Iz do sedaj navedenega, kar nam na splošni ravni opredeljuje kmetijsko razvojno linijo do druge svetovne vojne, je jasno, da morajo kmetje, če želijo obstati, nujno poslovati po pridobitniški logiki in se nenehno prilagajati zahtevam danega gospodarskega okolja. Nenehno prilagajanje zahtevam gospodarskega okolja pa je kmetom in kmetijstvu kot panogi zastavljalo številna vprašanja, ki so imela izvor v eni sami, toda temeljni dilemi. Dilema, ki je zaposlovala tako načrtovalce kmetijske politike kakor kmetovalce same v celotnem stoletju, je bila, kako zagotoviti tržno usmerjenost slovenskega kmetijstva s prevladujočo drobnoposestniško strukturo in višjo raven pridelave tako v kakovostnem kot tudi količinskem smislu, ki bi omogočila kmetom višje dohodke in s tem vsemu v kmetijstvu zaposlenemu prebivalstvu višji življenjski standard. Od ustreznosti odgovora na to temeljno dilemo so bile odvisne številne človeške usode in vsakodnevna kakovost življenja večinskega dela prebivalcev slovenskih dežel.¹²

ZADRUŽNI MODELI IN PROTAGONISTI

V tak ekonomsko socialni kontekst se je umeščalo tudi združništvo, ki je na ravni družbenega konsenza pri Slovencih veljalo za najbolj primerno obliko, ki lahko malemu narodu z nestrukturirano socialno podobo in drobno gospodarsko strukturo omogoči uspešno adaptacijo aktualnemu gospodarskemu redu, to je modernizacijo gospodarske in družbene strukture v okvirih kapitalistične ekonomije.¹³ Združno gibanje je imelo zaradi historičnega položaja Slovencev znotraj Habsburške monarhije, kjer so bili na obrobju kulturnega, političnega in gospodarskega napredka, nekaj dodatnih lastnosti. Podrejenost, ki iz tega sledi, je določala tudi razvojne poteze združništva. Opazna je namreč velika pomembnost nacionalnega vprašanja kot motivacijskega spodbujevalca. Že od samih začetkov razvoja združništva pri Slovencih je bil nacionalni moment neločljivo vraščen v same ekonomske temelje razlogov, ki so spodbudili razmah združnega gibanja. Nacionalni atribut je spremljal združništvo vse do konca Habsburške monarhije. Z desetletji utrjevanja lastne kulturne, politične in gospodarske emancipacije je nacionalni poudarek stopal v ozadje. Opustitev nacionalnega predznaka kot zelo pomembnega gibala je bila mogoča šele po letu 1918, ko so Slovenci prestopili v jugoslovansko državo. Takrat je germanizacijski pritisk popustil, Nemci so postali manjšina. Kakor je v tem emancipacijskem procesu nacionalni naboj počasi izgubljal na aktualnosti, pa je v ospredje vedno bolj stopal ideološki moment, ki v obdobju pospešene nacionalne emancipacije ni imel priložnosti, da bi se uveljavil.

¹² Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106-107.

¹³ Lazarevič, *Združništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma*, str. 12-19.

V prvem obdobju je slovensko zadružništvo največji razmah doživelo na področjih nacionalno mešane strukture prebivalstva. Šlo je za predele dežel Koroške in Štajerske, kjer so Slovenci živeli pomešani z Nemci. Štajerska je bila zibelka razvoja zadružništva. Od tod so izvirali ljudje, ki so že od šestdesetih let dalje dajali prve spodbude zadružnemu gibanju. Tako npr. Josip Vošnjak, eden od prvakov političnega gibanja, ki je po češkem zgledu priporočal ustanavljanje zadrug.¹⁴ Sedemdeseta leta 19. stoletja so bila leta iskanja in premagovanja negotovih začetkov. Do prave prelomnice je prišlo na začetku osemdesetih let, ko se je zadružništvu povsem posvetil Mihael Vošnjak, brat Josipa Vošnjaka. Na pobudo M. Vošnjaka je najprej prišlo do ustanovitve kreditne zadruge v Celju, le-to je bilo takrat prizorišče srditih nemško-slovenskih političnih bojev, zaradi katerih je enkrat padla celo vlada.

Pri snovanju organizacijske strukture za celjsko posojilnico se je M. Vošnjak naslonil na že uveljavljena načela v zadružništvu, ki jih je zastopal Hermann Schulze-Delitsch.¹⁵ Uveljavil je nekoliko modificirano obliko teh načel. Zaradi zakonskih določil iz leta 1880 - dajala so davčne olajšave društvom in zadrugam, ki so omejile poslovanje samo na člane - je vpeljal v zadružni vsakdan več vrst deležev, glavne in opravilne. Prvi so z aktivno volilno pravico omogočali vplivanje na odločanje, drugi ne. Seveda so bili opravilni deleži namenjeni vsem tistim, ki jih resno članstvo v posojilnici ni zanimalo, temveč so želeli le dobiti posojilo. Členitev deležev in njihova različna višina nista služili samo večanju glavnice, temveč sta bili predvsem zagotovilo, da bo vodstvo posojilnice v trdnih in zanesljivih »narodnih rokah«. Vošnjak je ravno tako predvidel izplačevanje dividend oziroma obrestovanje zadružnih deležev, a samo glavnih, in plačane funkcije. Vse to naj bi spodbujalo varno poslovanje. Zavedal se je, da zaupanja prebivalstva ni moč graditi samo na narodno in moralno trdnih zadružnikih, temveč predvsem na preglednem, varnem in vestnem poslovanju. Ustvarili naj bi velike in močne zadruge v slovenskih rokah, ki bi se bile kot prave banke sposobne kosati z nemško konkurenco. Ta zadružna oblika je bila v svoji osnovi zelo blizu delniški družbi z navadnimi (glavni deleži) in prednostnimi delnicami (opravilni deleži). Takšna oblika je razumljiva, saj je bila zadružna pobuda v tej dobi še omejena pretežno na mesta. Torej so bile že v izhodišču upoštewane gospodarske in socialne razmere ter prevladujoča miselnost mestnega prebivalstva, ki je bilo tudi premoženjsko in socialno bolj diferencirano. Tako so na prvo mesto poleg nacionalnega momenta postavljali predvsem gospodarske učinke, zavarovanje srednjega sloja; etična merila še niso bila v ospredju.¹⁶

¹⁴ Schauer, *Prva doba našega zadružništva*, str. 36

¹⁵ O njegovi doktrini glej: Perovšek, Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina, str. 17-34.

¹⁶ Lazarević, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma*, str. 12-19.

Značilnost drugega obdobja v razvoju slovenskega združništva je prenos težišča iz narodnostno mešanih dežel v osrednjo slovensko deželo, to je Kranjsko, ki je do tedaj stala bolj v ozadju. Narodnostno vprašanje na Kranjskem ni imelo tako močnega naboja kot v drugih predelih, saj je bila slovenska prevlada nesporna. Hkrati je ta proces sovpadal z nazorsko-političnimi delitvami v slovenskem narodnem gibanju. Konec je bilo sloge, pripadnost slovenstvu ni bila več zadosten pogoj za politično enotnost. V ospredje so vedno bolj stopala ideološka načela, začela se je strankarsko-politična delitev. Združništvo ni moglo ostati izven teh delitev. Tudi znotraj združništva je prihajalo do ideološkega razslojevanja in cepljenja sil v različne združne, ideološko in politično utemeljene zveze. To je seveda spreminjalo izhodišče združnega udejstvovanja, imperativ delovanja se je premikal na druga področja. A to za pretežni del slovenskega prostora ni pomenilo opustitve nacionalnih atributov. Daleč od tega. Na nacionalno mešanih področjih je združništvo kljub velikim spremembam še vedno zadržalo močan nacionalni naboj - slovenski značaj, ne glede na nazorsko usmeritev. Nekoliko nepričakovano, a ne kot prvovrstno presenečenje, je treba že na tem mestu ugotoviti, da je ideološko-politična, strankarska in druga združna razhajanja spremljal silovit vzpon združne ideje in gibanja.

Vnos politične tekmovalnosti tudi znotraj prej homogenega slovenskega združnega gibanja je imel za posledico nastanek izjemno široko razpredene združne mreže, ki je segla v zadnji slovenski kraj. Neredko sta bili v posameznem kraju tudi dve konkurenčni zadrugi, obe poudarjeno slovensko opredeljeni, a z jasno politično oziroma ideološko ločnico. V tem drugem obdobju so, tako kot v politiki, v združništvo vstopile množice, najširši sloji prebivalstva. Presežena je bila značilnost, da so prevladovale zadruge v urbanih okoljih in temu ustrezajoče članstvo. Težišče združnega dela se je preneslo na podeželje, na kmečko populacijo, ki je bila najštevilčnejša med Slovenci. Tako je prišlo v devetdesetih letih 19. stoletja do množičnega razmaha kreditnega združništva, ko so v Sloveniji pričeli vpeljevati Raiffeisnov sistem. Na tem mestu pa v zgodbo vstopi Janez Evangelist Krek, človek, ki je storil izjemno veliko za razvoj slovenskega združništva, predvsem po organizacijski strani. Krek ni bil socialni teoretik, bil je predvsem praktik. Kot izhodišče svojega delovanja je uporabil krščanski socialni nauk, zlasti se je naslonil na papeško encikliko *Rerum novarum* iz leta 1891. Na področju združništva se je trdno oprijel Raiffeisnovega organizacijskega načela.¹⁷ Tak pristop seveda ni izključeval nacionalnega poudarka, kjer je bilo to potrebno. Nasprotno, termin »enakopravnost socialno zapostavljenih družbenih slojev« je vključeval tudi odpravo nacionalne zapostavljenosti, ne samo odpravo ekonomske ali socialne.

17 Walter Lukan: Krek, Janez Evangelist. *Enciklopedija Slovenije*, zvezek 6., str. 1-5.

Uresničitev svojega zadružniškega poslanstva so torej videli na podeželju, ki je bilo premoženjsko manj diferencirano, bolj nagnjeno k tradicionalizmu in egalitarizmu, obenem pa je bilo najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja. Takemu okolju je bolj ustrezalo Raiffeisnovo zadružništvo z velikim številom majhnih, krajevno omejenih zadrug, v katerih so bili zadružniki po deležih enaki, ob tem pa so bili deleži majhni, tako da so v zadrugah lahko sodelovali tudi najrevnejši. Vodstveni delavci za svoje delo niso smeli biti nagrajeni, z izjemo blagajnika. Zadruge pa tudi niso izplačevale nobenih dobičkov, temveč so morebitne presežke nalagale v rezervni sklad, ki so ga lahko uporabile za financiranje le obče koristnih namenov. Veliko majhnih zadrug, zlasti na podeželju, je poleg kreditiranja razvijalo tudi dejavnosti skupne nabave življenjskih in gospodarskih potrebščin ter organizacijo prodaje kmetijskih pridelkov.¹⁸ Ta izrazita lokalna usmerjenost nam tudi pojasnjuje skokovito rast števila Raiffeisnovih zadrug po slovenskem ozemlju. Kot spodbudo temu tipu zadružništva velja dodati še zakon iz leta 1889, ki je opredeljeval zadrugo in davčne ugodnosti, povezane s tem, če zadruge niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervni sklad.¹⁹

K skokoviti rasti je pripomoglo še eno dejstvo. V zadružno delo se je namreč intenzivno vključila tudi slovenska katoliška duhovščina. Katoliška gospodarsko-socialna doktrina z velikim poudarkom na zadružništvu je seveda to močno spodbudila. Mnogokrat so bili na podeželju ravno duhovniki poleg učiteljev edini izobraženi ljudje, ki so znali mobilizirati prebivalstvo za zadružno delo in nacionalno idejo. Njihovo omrežje je omogočalo spodbujevalcem te zvrsti zadružništva izjemno globoko zadružno in nacionalno-politično penetracijo med prebivalstvom.

Sklepna primerjava stališč nam razkrije, da sta na Slovenskem z zadružništvom imeli obe strani, tako pristaši Vošnjakovih/Schulze-Delitzschevih kakor tudi Raiffeisnovih načel, v bistvu povsem enake namene; osnovni smoter je bila okrepitev ekonomske podlage drobno-gospodarskega sektorja. Posamezni predstavniki tega sektorja pač niso imeli zadostne moči, da bi se samostojno – brez zaslombe na druge, z enakimi interesi – zoperstavili svobodni tekmi, ki jo je narekovalo tržišče. Zato se vprašanje gospodarskega pomena zadružnega delovanja v katerikoli različici ni nikoli zastavljalo, koristnost zadružnega dela so si protagonisti priznavali. Razlike pa so nastopale pri razvrščanju poudarkov zadružnega delovanja. Če so zastopniki Vošnjakovega zadružnega ustroja na prvo mesto postavljali gospodarske vidike, pa so nasprotno Raiffeisenovi pristaši v prvi vrsti stavili na etično socialne momente. Če so prvi sprejemali gospo-

18 Štibler, *Zadružništvo*, str. 21-37; Vičić, *Zadružništvo*, str. 182-188.

19 Lazarević, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma*, str. 16.

darsko ureditev kot danost in so zadružništvo uporabljali kot pripomoček za gospodarsko okrepitev, pa so drugi šli korak naprej, k zadružništvu so pristopili z nasprotnega konca. Zadružništvo so želeli uporabiti kot sredstvo v "borbi" proti aktualnemu gospodarskemu sistemu, proti njegovim stranskim učinkom; želeli so izrabiti zadružništvo kot orožje v boju proti temelju aktualne gospodarske ureditve, to je proti zasledovanju dobička kot osnovnega motivacijskega elementa gospodarskega življenja. Kdor je uspel ekonomsko zaščititi kmeta, je ohranil tudi tradicionalno družbeno podobo in kmečko prebivalstvo obvaroval pred socialno-kulturno modernizacijo.²⁰ Nujni predpogoj za tako dejanje pa je bila sprememba človeške miselnosti z vzpostavitvijo novih vrednot, med njimi tudi gospodarskih. Zato so bili pri ljubljanski Zadružni zvezi, ki je bila več kot trdno vpeta v strukturo katoliškega tabora, etično-socialni poudarki na prvem mestu, gospodarski učinki, sicer ne nepomembni, pa so drugotnega pomena. Tu najdemo tudi vir različnih organizacijskih podlag v slovenskem zadružništvu. V obeh primerih pa je bilo zadružništvo izdatno instrumentalizirano za politične namene, bodisi nacionalne ali ožje strankarske, kar je pridobivalo na veljavi s približevanjem 20. stoletju.

ZADRUŽNE ZVEZE

Pomemben korak v razvoju zadružništva so predstavljale zadružne zveze. Šlo je za proces utrjevanja zadružništva in širšega porazdeljevanja tveganja. Proces združevanja v zveze je bil počasen in vse do leta 1903 prostovoljen. Leta 1903 je namreč v okviru Habsburške monarhije izšel zakon, ki je določal obvezno revizijo zadružnega poslovanja. Zadruge so bile tako prvi gospodarski subjekti, ki so bili podvrženi obvezni reviziji poslovanja.²¹ Posamezne zadruge so imele dve možnosti. Ali se priključijo kateri od revizijskih zvez ali pa se podvržejo reviziji trgovinskih sodišč. Zakon iz leta 1903 je imel za namen okrečiti kakovost in varnost zadružnega poslovanja. Na drugi strani pa je zakon samo legaliziral obstoječe stanje. Že pred tem so obstajale zadružne zveze, ki so opravljale tudi revizije. Vse skupaj je bilo na prostovoljni osnovi. Prva taka zveza, *Zveza*

20 Take poudarke je treba brati v kontekstu idealiziranja kmečkega prebivalstva kot vira tradicije, nosilca tradicionalnih vrednot, nacionalne kulture, pristne ljudskosti in nacionalne zavednosti, izvora fizičnega in duhovnega zdravja, rezervoarja vojaške sile, predanosti veri in vladarju oziroma državi, itd. ... Prinz, *German Rural Cooperatives*.

21 Institut zunanje revizije je bil tesno povezan z razvojem korporativnih form v 19. stoletju, ki so ločevale lastništvo in upravljanje podjetja. Naloga revizorja je bila potrditi, da uprava podjetja ravna skrbno s podjetjem, in da delničarjem, to je lastnikom, sporoča resnične podatke. Pri tem je zanimivo, da so se tudi v Sloveniji tako kot v Nemčiji kreditne zadruge, ki so slonele na schulze-delitshevem organizacijskem načelu, zoperstavljale obveznemu revizijskemu nadzoru. Za nemške razmere Guinnane, *A Friend and Advisor*, str. 249.

slovenskih posojilnic, je nastala že leta 1883. Namen zveze je bil poleg enotnega nastopa pred oblastjo in javnostjo predvsem medsebojno povezati, uskladiti in poenotiti notranje poslovanje posojilnic, da bi dosegli primerljivost dela in uspešnosti. Izoblikovali so revizijske standarde, izvajali neobvezne revizije in omogočili nadregionalni pretok finančnih sredstev v okvirih zveze. Obenem pa naj bi zveza, ki ji je že od začetka predsedoval Mihael Vošnjak, tudi pospeševala ustanavljanje novih zadrug z zagotavljanjem tehnične in organizacijske pomoči pri uresničevanju pobud, da bi prepredli slovensko ozemlje z mrežo posojilnic. Programsko geslo bi lahko strnili v načelo »posojilnico vsaj v vsak slovenski okraj«. Ta mreža posojilnic naj bi poleg pospeševanja gospodarskega napredka predstavljala tudi močno finančno oporo slovenskemu narodnemu gibanju.²² Na njeno pobudo ali z njeno tehnično in organizacijsko pomočjo so začele na Slovenskem hitro nastajati nove posojilnice. Konec je bilo stihijskega obdobja, konec je bilo entuziazma. Začel je teči čas organizirane in premišljene vzpostavitve združnega omrežja.²³ Značilnost te zveze je bila njena ohlapna organiziranost, posamezne zadruge so kljub članstvu v zvezi ohranjale samostojnost. Ta zveza se je leta 1903 preimenovala v Zadružno zvezo Celje. Svoje delovanje je zaključila leta 1930, ko je zaradi poslovnih težav šla v likvidacijo, njene članice pa so se priključile leta 1907 ustanovljeni Zvezi slovenskih zadrug. Znotraj teh zvez so prevladovalе zadruge, ki so za svojo organizacijsko podlago uporabile Schulze-Delitschev oz. Vošnjakov model, čeprav sta obe zvezi vključevali tudi nemajhno število zadrug Raiffeseinovega tipa.

Tendenca ustanavljanja malih kreditnih (popularno imenovanih rajfaznovk) in drugovrstnih zadrug pod vplivom katoliškega tabora je bila izjemno plodovita, saj so samo v času od 1892. pa do 1905. leta ustanovili nič manj kot 481 zadrug.²⁴ Ker je Raiffeisenov sistem že v zasnovi izrazito centralistično zasnovan, so že v letu 1895 osnovali novo slovensko združno zvezo. V Ljubljani sta pričeli delovati Zveza kranjskih posojilnic, ki je po letu 1903 delovala pod imenom Zadružna zveza v Ljubljani. V tem povezovanju je prednjačil Janez Evangelist Krek, duša katoliško opredeljenega združništva, ki je vse od leta 1895 pa do svoje smrti leta 1917 predsedoval tej združni organizaciji.²⁵ Pod njegovim vodstvom so se Zadružna zveza kot celota in še posebej kreditne zadruge izjemno razvile. Poleg izmenjave denarnih sredstev je bila na področju kreditnega združništva poglavitna naloga Zadružne zveze revizija poslovanja članic. Dobro organizirana, pregledno vodena in finančno solidno utemeljena zveza je bila dobrodošla opora v procesih politične in gospodarske emancipacije Slovencev v nacionalno

22 Schauer, *Prva doba našega združništva*, str. 61-66.

23 Lazarevič, *Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju*, str. 140-151.

24 Kralj, *Iz zgodovine slovenskega združništva*, str. 541.

25 Lukan, *The Second Phase of Slovene Cooperativism*, str. 83-96.

mešanih okrajih. Tudi ta druga združna organizacija je bila izrazito nacionalno opredeljena, pokrivala je ves slovenski etnični prostor in je okrepljeno delovala na nacionalno mešanih področjih. Prav nič se ni ozirala na deželne meje, ki so delile prostor slovenske poselitve.

PRAKSE IN POMENI

Združništvo je med Slovenci doživelo silovit razmah. V ponazoritev te trditve nas opozarja podatek, da je v letu 1918 poslovalo prek 1000 zadrug najraznovrstnejših oblik. Do konca leta 1937 pa je njihovo število naraslo celo na skoraj 1700. Daleč najbolj številna skupina, približno polovica, so bile kreditne zadruge, podobno kot v drugih državah. Sledile pa so jim kmetijske zadruge, kot so bile nabavno-prodajne ali potrošniške, mlekarske, živinorejske, strojne, vinarske, sadjarske.²⁶ Potemtakem ne zveni prav nič pretirano, če zapišemo, da je imel skorajda sleherni prebivalec svojo kreditno ali kakšno zadrugo v neposredni bližini. Kreditne zadruge so prebivalstvu, predvsem na podeželju, finančne storitve približale bolj kot kdaj koli poprej.

Izjemen razmah kreditnih zadrug ni presenečenje, ne samo v Sloveniji, tudi v drugih deželah je bilo enako.²⁷ Kreditno združništvo je bilo uspešno, ker je v danem trenutku ponudilo v praksi uresničljivo rešitev za akuten družbeni problem. Vsi pobudniki združništva so kot temeljno pomanjkljivost družbene in ekonomske ureditve 19. stoletja videli pomanjkanje kapitala za drobno-gospodarski sektor. Izostala je namreč sistemska ureditev tega vprašanja. Obstoječi formalni posojilodajalci (obstoječe banke in hranilnice) so iz svojih kreditnih shem največkrat izključevali množico majhnih obrtnikov in kmetov. Modernizacijo drobno-gospodarskega sektorja in s tem njegov ekonomski obstanek je bilo mogoče zagotoviti le z investicijami. Pogoj investicij pa so bili zadostni kreditni viri. Ponudba kreditov v neformalnem sektorju je sicer bila na voljo, vendar skrajno neugodna. Zaradi velikih (oderuških) obrestnih mer je posledično preveliko odtujevanje dolžnikovega premoženja vodilo dolžnika ne samo v pauperizacijo, temveč tudi na rob ekonomskega preživetja celih kmetij in množice obrtnikov. Osebna in družbena cena velikega razkoraka med višino obrestne mere in pričakovanimi dolžnikovimi dohodki je bila izjemno visoka. Kreditne zadruge so se na tem področju izkazale kot izjemno uspešne. S svojo organizacijsko formo so zagotovile zajem drobnih prihrankov in njihovo preusmerjanje v investicije. Vzpostavile so se kot sistemsko orodje finančnega

²⁶ Valenčič, Pregled našega združnega gibanja in stanja, str. 457-464.

²⁷ Za Nemčijo, ki je služila kot vzor preostalemu delu Evrope, glej Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 366-389.

posredništva za potrebe drobnogospodarskega sektorja. Takrat sta pregovorna slovenska revščina in posledično pomanjkanje kapitala dobila novo, do tedaj neznano dimenzijo. Izkazalo se je, da Slovenci razpolagajo z znatnimi sredstvi, le zbrati in usmeriti jih je bilo treba.

V sodobnem ekonomističnem besednjaku je uspeh kreditnih zadrug mogoče pripisati dejstvu, da so presegle pomanjkljivosti asimetrične informiranosti. Njihova prednost je bila v boljši informiranosti o ekonomskem stanju dolžnika, večji možnosti nadzora porabe posojila, spremljanja gospodarjenja in predvsem možnosti uveljavljanja učinkovitih sankcij v primeru neplačevanja. V primeru majhnih kreditnih zadrug (vas ali več zaselkov) se izpostavi dejstvo, da je članstvo poznalo druge člane, njihove navade, njihove potrebe, značaj in sposobnosti. Zaradi tega so lahko nadzorovali kreditojemalce vsakodnevno. Sankcije so bile v primeru plačilnih težav vzpostavljene z zelo nizkimi stroški prek mehanizmov socialnega nadzorovanja. Zadruge so lahko izključile vsakega, ki ni ustrežal moralnim standardom lokalnega okolja. Ker je bilo poslovanje omejeno na člane majhne skupnosti, v zadrugo iz drugega okolja pa se je bilo zelo težko ali praktično nemogoče včlaniti,²⁸ so bili člani, ki niso izpolnjevali pogodbenih obveznosti pri odplačevanju posojil z izključitvijo iz zadruge odrezani od vsake finančne zaslombe in so bili socialno povsem izolirani. Na plan so torej stopile ekonomske in neekonomske sankcije.²⁹ Zadruge so bile torej močno orodje družbenega nadzora.³⁰ To jim je omogočilo, da so lahko posojale denar deprivilegiranim in podkapitaliziranim ekonomskim subjektom, to je vsem tistim, ki jih banke ali druge podobne ustanove niso želele kreditirati oziroma so jih kreditirale samo pod skrajno neugodnimi pogoji. Institucionalna inovacija je bil tudi način odobravanja in zavarovanja posojil. Majhne kreditne zadruge so pri podeljevanju posojil izkoriščale shemo socialne mreže lokalnega okolja. Za kratkoročna in

28 Lahko so se sicer včlanili v druge zadruge, vendar so bile te običajno bolj oddaljene in tudi včlanitev ni prinašala prednosti socialne mreže malega okolja. Pa tudi to je bila le možnost, saj primer kreditne zadruge iz Ljubnega kaže, da se je bilo po ustanovitvi izjemno težko včlaniti. Zlasti pa je bilo težko priti do glavnih deležev v primeru zadrug po Vošnjakovih načelih. V krog tistih, ki so odločali, so le redko pripustili kakega novinca. Prav tako so zelo skrbno tehtali posamezne vloge, pa četudi je šlo za odprodajo, podaritev ali le dedovanje deleža. Skrbno so varovali vzpostavljena razmerja moči in vpliva. Zgodovinski arhiv Celje, Gradivo hranilnic in posojilnic, Hranilnica in posojilnica Ljubno, Zapisniki sej načelstva in občnih zborov 1894-1940.

29 Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 367, 370.

30 Zgovoren je primer ribniške kreditne zadruge, kjer je ob koncu 19. stoletja prišlo do razdora med združnimi člani. Manjšinski del članstva je terjal preoblikovanje zadruge. Zadruga je bila ustanovljena na Vošnjakovih načelih. Del združnikov je terjal znižanje vrednosti deležev in predvsem vsakemu članu pravico do glasu ne glede na število deležev, terjali so višje obrestovanje deležev in tudi razdelitev rezervnega sklada. Zahteva je v bistvu terjala prerazporeditev moči znotraj zadruge. Spora ni bilo mogoče zgladiti, zato so enega člana izključili. Spor pa se je potem polegel. To je bila tudi edina izključitev kakega člana v polstoletni zgodovini zadruge. Spominski spis Posojilnice v Ribnici, str. 22.

srednjeročna posojila je bilo dovolj imeti sopodpisnike, ki so jamčili za posojilo, kar je bilo tako za kreditojemalca kot za zadrugo primerjalno poceni. Sopodpisniki so bili obenem tudi v vlogi socialnega nadzornika kreditojemalca. Dolgoročna posojila so bila običajno zavarovana z intabulacijami,³¹ kar je sicer zviševalo stroške. Sopodpisniki so bili običajno ljudje, ki za druge upnike ne bi bili sprejemljivi, saj so kot kreditojemalci imeli malo ali celo nič premoženja, ki bi ga bilo mogoče zastaviti oziroma ponuditi v zavarovanje. Večje kreditne zadruge z veliko članstva so seveda teže pridobivale informacije o svojih dolžnikih. V tem pogledu je zanimiva redko zabeležena praksa pridobivanja informacij prek posebne informacijske mreže. Mihael Vošnjak je izoblikoval tudi zanimiv model ocenjevanja bonitete posojilojemalcev, kjer je bilo zelo pomembno mnenje »zaupnih mož«, nekakšnih »tajnih sodelavcev«, ali bolje, »obveščevalcev« posojilnice, ki so podali svoje mnenje o prosilcu. Ti »zaupni možje« so bili javnosti neznani, poznalo jih je le načelstvo, »nastavljeni« pa so bili na celotnem območju delovanja posojilnice. Podeljevanje posojil ni vedno potekalo po objektivnih kriterijih. Marsikdaj so kakšen dejavnik prezrli, če je tudi »tajni sodelavec« jamčil za prosilca. Dosledno pa so odklanjali vse tiste, ki so jih »obveščevalci« označili za nezanesljive ali negospodarne.³²

Zadruge so z vzpostavitvijo alternativnega modela v mehanizmu finančnega posredništva vključile najširše družbene sloje, ki so bili drugače iz te dejavnosti ali izključeni ali pa le minorno in enostransko udeleženi. Alternativni model je temeljil na majhnih vsotah, na majhnih depozitih in majhnih (mikro) kreditih ob najnižjih možnih stroških kreditiranja,³³ ki so bili posledica nizkih, to je najnižjih možnih stroškov poslovanja. Zadruge so bile majhne, praviloma brez (ali zelo malo) plačanega osebja. Forma združevanja načel majhne skupnosti (asociacije) in kolektivne podjetniške pobude je več kot očitno dala družbeno in ekonomsko relevantne rezultate. Člani zadrug so nastopali v treh vlogah. Nastopali so kot lastniki, kot upniki in kot dolžniki. Zadruge so bile v lasti in upravljanju članov. Ker so člani tudi producenti, je manjša stopnja informacijske asimetrije. Težnja k omejevanju informacij je bila manjša, ker so bili člani na obeh straneh transakcije, kar je odстранjevalo moment nezaupanja in poskus zavarovanja pred tveganjem pomanjkljive informiranosti.³⁴ Zadruge so bile tako osnovane na tesni mreži medsebojnih odnosov v lokalni skupnosti (socialni kapital!).

Zadruge so iz obrobnega pojava v sedemdesetih ali osemdesetih letih 19. stoletja zrasle v pomemben in nepogrešljiv dejavnik na bančnem trgu, postale so izjemno pomembna institucija finančnega posredništva. Na področju poslovanja

31 Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 110-113.

32 Zadruga, št. 3/1884, str. 10.

33 Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 386.

34 Sykuta, Cook, *A new Institutional Economics Approach*, str. 1276 (1273-1279).

s prebivalstvom, na področju kreditiranja in zajemanja depozitov so kreditne zadruge imele pomembne deleže. Leta 1935 so kreditne zadruge odobrile 41 % celotne vsote posojil in pritegnile 44 % vseh depozitov v bančnem sistemu v Sloveniji.³⁵ Prispevek kreditnih zadrug je bil pomemben. Omogočile so najemanje kreditov najštevilčnejšemu delu prebivalstva, ljudem z nizkimi dohodki in malo premoženja, ki so bili drugače odrezani od formalnega kreditiranja. Zadruge so tako omogočile določen investicijski cikel v kmetijskem in obrtnem sektorju. Prebivalstvu so omogočile, da so lahko osvojili nove metode kmetovanja, ali prakse in tehnologije v drobni trgovini in obrti. S primerjalno nizkimi stroški so ob urejenih lastninskih pravicah in zemljiškoknjižni službi omogočile tudi kapitalizacijo kmetijskih zemljišč, ki so mnogokrat služila kot zavarovanje v postopkih kreditiranja.

Kreditno združništvo je bilo dolga desetletja najbolj enostavna oblika bančnega poslovanja. Skorajda vse transakcije so vključevale denar v gotovini. Tudi njihove bilance so bile enostavne. Naložbe so bile praviloma posojila, terjatve pa depoziti članov in drugega prebivalstva, saj so kreditne zadruge sprejemale depozite tudi od nečlanov. Za pridobitev posojila pa se je bilo treba včlaniti. V času prve svetovne vojne so se naložbam pridružila še vojna posojila kot izraz aktivnega patriotizma, ki so jih kasneje v jugoslovanski dobi morali odpisati. Intenzivnejše spremembe v kreditnem združništvu so začele nastopati v času med vojnama, ko so večje kreditne zadruge začele zasledovati načine poslovanja bančnih delniških družb, vstopale so v kreditiranje podjetniškega korporativnega sektorja. Nekatero izmed kreditnih zadrug so se celo preoblikovale v delniške družbe. Hkrati je združništvo kot celota prek revizijskih združnih zvez vstopilo v lastniško strukturo najpomembnejših bančnih delniških družb.³⁶

V perspektivi razvoja združništva je treba poudariti, da se je združništvo uspelo razviti, ker je preseglo temeljni oviri, neizobraženost in nezaupanje. Oba elementa sta bila tesno povezana in vzajemno pogojena. Proti temu se je združništvo borilo s 1. izobraževanjem združnikov, 2. z vzpostavljanjem zunanjih nadzornih mehanizmov, in 3. z zmanjševanjem tveganja z jamstvom združnikov za obveznosti zadrug. Vzpostavljanje posameznih elementov je potekalo simultano, kakor se je pač izgrajeval sistem. Zadruge so v 19. stoletju nastale iz realnih ekonomskih in socialnih potreb deprivilegiranih slojev, da bi si s principi samopomoči oziroma samooskrbe zagotovili določene ekonomske storitve na področju kreditiranja ali na področju proizvodnih potreb. Večino zadrug, zlasti pa kmečkih, so zato vodili ljudje, ki niso imeli nobene formalne poslovne izkušnje, običajno tudi ne prav veliko izobrazbe, razen osnovne pisme-

³⁵ Lazarevič, Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 160-163.

³⁶ Prav tam, str. 149.

nosti, pa tudi izkušnje s področja knjigovodstva so bile zelo redke. Zato je vedno obstajala nevarnost napak in poslovne škode, ki bi škodile ugledu zadruga in s tem ogrožale njen obstoj.³⁷ Za presejanje tega tveganja je bilo na voljo več poti: 1. plačevanje funkcionarjev, 2. postopno menjavanje vodstva zadrug 3. združevanje v širše združne organizacije.

Plačevanje funkcionarjev je bilo v slovenskem združništvu običajno v tipu združništva, ki ga je spodbujal Mihael Vošnjak, in so imele za organizacijsko podlago Schulze-Delitschev model. Pri Raiffeseinovem modelu pa so v slovenskem združništvu plačevali običajno le blagajnika, in še to skromno ter v kasnejših obdobjih. V začetnem obdobju so le redko denarno nagrajevali združno delo. Pri tem velja opozoriti, da so v začetnem obdobju izjemno veliko vlogo v združnem gibanju odigrali učitelji in predvsem duhovniki v kmečkem okolju kot edini izobraženci v majhnih podeželskih predelih. Prevzemali so vodstvene funkcije v zadrugah in za svoje delo so bili le redko kdaj denarno nagrajani. Delovali so iz moralne ali socialne solidarnosti do prebivalstva, z željo po uresničitvi poslanstva. Eno od pomembnih je bilo tudi postopno menjavanje vodstev v zadrugah, saj se niso želeli odreči pridobljenim vodstvenim izkušnjam in imenovati nove, neizkušene člane. Menjave so zato potekale postopoma, da je bil omogočen prenos znanja in izkušenj. Prav gotovo je bil blagajnik najbolj izpostavljena združna funkcija in uspeh zadruga je bil v veliki meri odvisen od njihovih usposobljenosti. Njegova odgovornost je bila velika – skrbel je za knjigovodstvo, natančno evidenco kreditov in depozitov, upravljal združni račun pri združni zvezi, pripravljal dokumentacije pri posojilih, predlagal intabulacije, pripravljal periodična poslovna poročila za upravo zadruga in revizijsko zvezo itd. ... Podeželski knjigovodje/blagajniki so bili le redko izobraženi, pa tudi, kako naj bi duhovnik ali učitelj znal opravljati to delo.³⁸ V takih razmerah so združniki oziroma vodstva zadrug nujno potrebovali zunanjo pomoč, nekoga, ki je popravljal napake, ki so jih naredili združniki pri knjiženju, in podobno. Da se to ne bi ponavljalo, so potrebovali izobraževanje o knjigovodstvu in drugih združnih poslih. Zaradi omejitev lokalnega okolja so pri tem potrebovali zunanje spodbude za uvajanje najboljših združnih praks in prenos znanja. Povrh vsega pa so združniki potrebovali tudi javno verifikacijo svojega dela. Potrebovali so zunanje priznanje, da delujejo dobro in pregledno ter da jim potencialno članstvo oziroma prebivalstvo lahko zaupa. Te naloge so opravljale združne/revizijske zveze, ki so bile, kot smo že spoznali, v Sloveniji obvezne od leta 1903, čeprav so se zadruga že pred tem prostovoljno povezovali v višje organizacije in se podrejele prostovoljni reviziji poslovanja. Izobraževalna funkcija združnih zvez

37 Guinnane, *A Friend and Advisor*, str. 262.

38 Prav tam, str. 245.

je bila izjemno velika. Poslovno izobraževanje zadrušnikov je potekalo v praksi ob revizijskih poročilih in odpravljanih napak ter prek organiziranja tečajev v okvirih zvez. Tečaji so potekali zlasti v zimskem času, ko je bilo kmečkih opravil manj. Leta 1909 je prišlo do pomembnega preskoka, začelo se je organizirano in institucionalizirano izobraževanje zadrušnikov. V Ljubljani je v okvirih splošne trgovske šole začel delovati poseben zadružni oddelek. Letno so vpisali 30 učencev, ki so se od začetka novembra do konca marca učili matematiko, zadružno pravo, vodenje in organiziranje zadružništva, zadružno ideologijo, knjigovodstvo, blagoznanstvo, ekonomsko geografijo, osnove ekonomije in seveda slovenski jezik. Kasneje se je izobraževanje razširilo na celotno šolsko leto.³⁹

Izobraževanje in zunanji nadzor zadružnega poslovanja sta gotovo pomembno prispevala k utrditvi zaupanja v delo posamezne zadruga in zadružnega sistema kot celote. Pri pridobivanju tega zaupanja pa je, kot smo že nakazali, treba ločevati raven posamezne zadruga in sistemsko raven. Zadružništvo kot ideologija in praksa je v znatni meri slonelo na zaupanju, ki ga je bilo mogoče graditi v majhnem okolju. Kot smo že spoznali, so zadruga delovale na načelu poznavanja lokalnega okolja in socialnih mrež. Pa vendar to ni bilo dovolj. Zlasti ne na področju kreditnih zadrug, kjer je bilo zaupanje izjemno pomembno. Orodje za utrjevanje zaupanja je bilo jamstvo za obveznosti zadrug. Jamstvo pa je bilo za člane potencialno velika obveznost, zlasti pri kreditnih zadrugah Raiffeisenovega tipa, kjer je bil razkorak med kratkoročnimi viri in dolgoročnimi terjatvami bolj izrazit kot pri zadrugah Schulze-Delitschevega sistema. To bi bila lahko usodna zanka. Slabe novice o nelikvidnosti bi odgnale vlagatelje in nove člane, ki so prispevali večino kreditnega sklada. Vsi člani so nosili del odgovornosti in so jamčili za zadružne obveznosti (predvsem depozite). V primeru neomejenega jamstva je teoretično jamstvo obsegalo vse premoženje članov. V primeru omejenega jamstva je bilo zadrušnikom lažje, a še vedno so nosili potencialno veliko breme, saj so bili zato zadružni deleži visoki. Zanimiv je primer Posojilnice v Ribnici, kreditne zadruga Vošnjakovega tipa, ki je imela omejeno jamstvo. V letu 1909 so se v ribniškem okraju razširile govorice, da omejeno jamstvo ne zagotavlja varnosti depozitov prebivalstva. Na povečane dvige je uprava hranilnice odgovorila z odločitvijo, da za depozite jamčijo poleg članskih deležev še člani uprave z vsem svojim premoženjem.⁴⁰ Obstajala je torej realna nevarnost, da bi posamezni člani bili na tak način ob vse svoje premoženje.⁴¹ V praksi je na srečo le malo zadrug propadlo, tiste, ki so, pa so imele na srečo malo depozitov. Pred takim tveganjem so se zadruga skušale zavarovati z mehanizmi socialne kontrole,

³⁹ *Zadružni leksikon*, str. 1472.

⁴⁰ *Spominski spis Posojilnice Ribnica*, str. 23.

⁴¹ Guinnane, A Friend and Advisor, str. 240.

in kot smo že rekli, z združevanjem v zveze. Pri socialnem nadzoru velja opozoriti na pomembnost pridobivanja članstva, in to tistega, ki ni nujno potrebovalo posojil. Taki člani, zlasti če so jih pritegnili v vodstvene organe, so kot del lokalnega centra ekonomske, socialne in politične moči predstavljali pomembno jamstvo, da dolžniki ne bi prevzeli zadruga in sebi prilagajali poslovnih pogojev in s tem opogumljali druge, tudi nečlane, k vlaganju denarja v zadruga. Ravno taki člani, ki so imeli interes varnosti svojih vlog, so bili hkrati tudi najbolj zagreti pri opozarjanju na nenamensko trošenje kreditov.⁴² Drugo pot pa so predstavljale združne zveze. Ker so bile zadruga praviloma majhne, so bile izpostavljene tveganjem nelikvidnosti in tudi javnemu nezaupanju, ki so ga deležne vse finančne institucije. Regionalna organiziranost je bila oblikovana tako, da je (z vzpostavitvijo zunanjega nadzora, medsebojne solidarnosti, izobraževanja, porazdelitev tveganja, pretoka informacij in sredstev ...) omogočila preseči te omejitve. Centrale so bile neke vrsta regionalne banke, ki so sprejemale viške od manjših zadrug in iz tega podeljevale posojila lokalnim zadrugam. S pridružitvijo združni revizijski zvezi so se zadruga zavezale k spoštovanju določenih pravil, v zameno pa so dobile pomoč v primeru nelikvidnosti, informacije in možnost izobraževanja. Še vedno pa so zadruga zadržale pristojnosti na področju višine obrestne mere, maksimalne višine posojil in večine zadev poslovne politike.⁴³

DRUŽBENI KONTEKSTI

Razvoj združništva, predvsem tistega na osnovi Raiffesenovega modela v organizaciji katoliškega tabora, je v delu slovenske družbe izzval nelagodje.⁴⁴ Očitki so leteli na tri dejstva: angažiranje duhovščine, delovanje konzumnih zadrug in slabo vodstvo zadrug. Utemeljevanje očitkov pa je bilo naslednje: 1. duhovščina zapostavlja osnovno poslanstvo duhovne oskrbe prebivalstva na račun dela v združništvu zlasti v konzumnih zadrugah; 2. instrumentalizacija združništva v politične in ozko strankarske namene; 3. konzumne zadruga so nelojalna konkurenca drugim trgovskim obratom; 4. s ponudbo poceni blaga, zlasti pijač (vina, žganja), spodbujajo »nespodobno« porabo, alkoholizem in osebnostno nemoralnost, namesto da bi z zgledom utrjevali družbene vrednote; 5. neusposobljenost duhovščine in članstva konzumnih zadrug za vodenje trgovskih poslov, kar se je odražalo v slabem oziroma zanikrnem knjigovodstvu.⁴⁵ Ti očitki

42 Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 371.

43 Prav tam, str. 369-370.

44 Podobna polemika je bila zabeležena tudi v Nemčiji. Tudi tam je potekala burna razprava o poslovnih nesolidnosti različnih tipov zadrug na Raiffesenovi osnovi, pri čemer je zanimivo, da je bilo poslovnih bankrotov zadrug zelo malo. Glej: Guinnane, *A Friend and Advisor*, str. 239.

45 Nevesekdo (Ivan Tavčar), *Izgubljeni bog*.

nam znotraj širšega konteksta govorijo o pomembnih družbenih vprašanjih. Tako postavljam tri teze o vsebinskih značilnostih in širših družbenih ozadjih polemik o zadružništvu ob prehodu v 20. stoletje. Gre za trditve, da pomenijo te polemike:

1. Odločanje o razvojnem modelu kapitalizma, ki se kaže tudi kot konfliktnost med ruralnim in urbanim; 2. Redefiniranje nacionalnega gospodarskega interesa, in 3. demokratizacijo potrošnje prek mehanizmov regulacije.

Polemike o zadružništvu je treba brati kot razčiščevanje pogledov na razvojni model slovenskega kapitalizma. Gre za soočanje protagonistov dveh poti, dveh izbir. Akterji polemike v ospredje družbene dileme tako postavljajo izbiro med korporativnim in individualiziranim (to je podjetniškim) modelom kapitalizma. Na drugi strani pa to pomeni zaradi strukturnih značilnosti družbe in ekonomije tudi konflikt med urbanim in neurbanim delom slovenske družbe. Kaže se kot občutek potencialne ogroženosti mestnih ekonomskih struktur, ki temelji na trgovini. Ko se zadružništvo v drugi etapi razvoja prenese na podeželje, začne prihajati do ekonomskega osamosvajanja kmetstva. Kmetje prek lastnih organizacij stopajo na trg, v kapitalne odnose mimo običajnih posrednikov. Tako se v polemiki o zadružništvu kaže trk dveh interesov, dveh konceptov, poosebljenih v politični, ideološki in interesni dihotomiji katoliškega in liberalnega izvora. Gre torej za lokalni boj, boj za lokalno definicijo kapitalizma.

Liberalni pol zastopa interese bolj podjetniško usmerjenega dela slovenske družbe, nasprotno pa drugi pol želi vstopiti v kapitalizem organizirano prek zadružništva, torej v obliki korporacij. Zadružništvo, še posebej pa katoliško, z večjim poudarkom na nekreditnih zadrugah, je namreč napovedalo opazen premik ekonomske moči znotraj slovenskega prostora zaradi politične centralizacije in preusmerjanja denarnega toka. Ker je šlo za drobno-gospodarsko strukturo, je že najmanjši premik denarnega toka, ki se je odrazil v upadu povpraševanja pri dotedanjih ponudnikih, predstavljal velike pretrese v poslovanju.

Če se nekoliko bolj pomudimo pri konzumnih zadrugah ali društvih, kot so jih imenovali takrat, je nujno treba opozoriti še na nekatere druge vidike. Konzumne zadruge, to je zadružne trgovine na podeželju ali v mestih v režiji socialdemokratske stranke, so gotovo imele pomembno vlogo pri oskrbi prebivalstva z vsakodnevnimi življenjskimi, gospodinjskimi in gospodarskimi potrebščinami. In seveda so s svojim konkurenčnim delovanjem ogrožale ustaljeno trgovinsko dejavnost, zlasti drobno prodajo na podeželju.

S potrošniškimi zadrugami so pobudniki in praktiki želeli znižati cene vsakdanjih potrebščin, izločiti so želeli trgovce na debelo in na drobno. Nabava blaga je namreč potekala centralizirano prek zadružnih zvez. Tak pristop je seveda pomenil znatno boljše nabavne in s tem tudi prodajne pogoje. Celoten sistem potrošniških zadrug je bil zasnovan na najnižjih možnih stroških z

minimalnim dobičkom, če se že niso zadovoljili samo s pokritjem stroškov. Tako so v potrošniških zadrugah tudi dosegali znatno nižje končne cene. Nižje cene naj bi pripomogle k okrepitvi kupne moči na podeželju in v delavskih središčih ob nespremenjenih dohodkih. Posledično bi kmetje lahko malo več namenili za prepotrebne investicije, delavci pa v izboljšanje vsakdanjih življenjskih razmer.

Zadružna trgovina je torej ogrožala obstoječe trgovce, ker je nižala marže in tako upočasnjevala akumulacijo kapitala. Tudi zadružništvo se uveljavlja na načelih kapitalistične ekonomije. Z uveljavljanjem ekonomije obsega in s tem primerjalno nižjih stroškov in tudi nižjih dobičkov kratkoročno ruši vzpostavljeni model sicer počasne akumulacije kapitala na Slovenskem. Razdrobljenost in majhen obseg poslovanja višata stroške in terjata velike marže za kapitalizacijo dobičkov. In slovenska trgovina je bila ravno taka. Bila je razdrobljena z nizko stopnjo koncentracije. V majhnih trgovinah so lastniki ob pomoči družinskih članov delali sami, ves dan in z minimalno režijo, s skromnim inventarjem in v skromnih prostorih. Ekonomsko so bili ogroženi že ob majhnem nihanju povpraševanja. In taka struktura se je težko kosala z ekonomijo obsega, ki so jo uveljavljali zadružniki.

Na tej interpretacijski podlagi je lažje razumeti očitke konzumnemu zadružništvu. Proti tuji konkurenci je učinkovala nacionalna/nacionalistična homogenizacija. Obrambno pozicijo pa je bilo znatno težje argumentirati, ko so protagonisti domačega kapitalizma dobili domačo konkurenco. Preseneča, da v ospredju ni podjetniška argumentacija, temveč vprašanja morale, nacionalne in medstanovske solidarnosti. Gre za predmoderno stališče zavračanja temeljnih postulatov kapitalistične ekonomije. Razpoznavne so težnje po politični arbitrarnosti in nadrejenosti političnega sistema ekonomiji. Politični sistem naj bi nastopal kot koordinator ekonomskih odnosov znotraj slovenske skupnosti. Nasprotniki ne presojujejo fenomena (konzumnega) zadružništva s stališča družbene in ekonomske učinkovitosti in na tem utemeljene koristnosti.

Polemika o konzumnih društvih je hkrati pomenila tudi redefinicijo nacionalnega gospodarskega interesa. Zadružništvo kot slovenski nacionalni gospodarski interes je bilo mogoče in je obstajalo le v času nacionalne homogenizacije, ki je z jasno definiranim zunanjim sovražnikom (Nemci!) navidezno ali začasno prekrila gospodarske interese družbenih slojev ali posameznikov. Kot smo videli, se z zadružništvom, predvsem konzumnimi društvi, pričenja izrazito interesno profiliranje, ki ima izraz tudi v ideoloških usmeritvah in političnih preferencah. In to interesno profiliranje neposredno ruši pojmovanje nacionalnega interesa, tudi v ekonomiji. Zadružništvo je tipičen primer za to. Dokler je politična agitacija preusmerjala potrošnike iz nemških v slovenske trgovine, je bilo zadovoljstvo na slovenski strani vsesplošno, potem pa skorajda naenkrat nič več. To je

pričalo o relativnosti pojmovanja nacionalnega interesa. Pričalo je o tem, kako je ta kategorija odvisna od lastnega položaja, interesa, aspiracij in percepcij. Zelo nazorno priča o konfliktu med interesi posameznikov, družbenih slojev in interesnih skupin ter obče koristnimi cilji. Priča o tem, kako se parcialni zasebni interesi istovetijo z občimi družbenimi cilji. Kot kaže polemika, del združništva za del slovenske politike in prebivalstva naenkrat ni imel več legitimnosti slovenskega nacionalnega interesa. Ravno nasprotno, potrošniške konzumne zadruga naj bi neposredno rušile slovenski nacionalni interes, ker so s konkuriranjem obstoječim trgovcem delovale proti slovenskemu nacionalnemu interesu, kakor so ga videli zastopniki slovenskih trgovcev.

Znotraj širšega konteksta je treba izpostaviti še področje razvoja potrošništva, potrošniške zadruga predstavljajo eno od stopnic na poti v potrošniško družbo. Večinski del slovenske populacije je bil na prelomu stoletja le malo vključen v potrošniške tokove. Raven povpraševanja je bila nizka zaradi nezadostne kupne moči, saj je bila Slovenija takrat zagotovo bolj revna, torej še daleč od tega, da bi jo lahko označili za porabniško družbo v pravem pomenu besede. O tem priča vrsta kazalnikov, npr. dohodki kmečkega prebivalstva, ki ga je bilo največ, in tudi delavstva, druge najštevilnejše skupine porabnikov. Ta dva sloja sta se skozi življenje prebijala v bolj ali manj globoki revščini, ki se je največkrat sukala okoli eksistenčnega minimuma. K nizkemu obsegu povpraševanja je prispeval tudi način življenja, ki je bil obenem posledica ekonomskih razmer, a tudi tradicionalne (ne)potrošniške miselnosti, ki je narekovala kar največjo izrabo kupljenega izdelka, obrtniškega ali industrijskega. Skorajda pravilo je bilo, da so obleko npr. kupili enkrat ali dvakrat v življenju, neredko pa so jo po dotrajanosti predelali še v otroško oblačilo in tako podaljšali njeno življenjsko dobo. Znano je, da so čevlje nosili, dokler niso kljub popravilom razpadli, pohištvo se je prenašalo iz roda v rod, samostojna postelja je bila za večino prebivalstva nedosegljiv ideal. In še bi lahko naštevali, pa ne bi izčrpali seznama manifestacij skromne materialne podlage tedanjega življenja v Sloveniji. Konzumno združništvo je hkrati pomenilo tudi demokratizacijo potrošništva v smislu aktivne participacije potrošnika v institucionalnem in kulturnem smislu. Združništvo to omogoča. Združniki so namreč v dvojni vlogi, so ponudniki potrošniških izdelkov in so tudi potrošniki. Ideološka in ekonomska regulacija potrošnje sicer ni povsem avtonomna, odločilno jo oblikuje vodstvo združnih zvez. A vendarle je možnost ali občutek participacije združnika kot akterja neprimerno večji kot v primeru klasične trgovine, kjer je bil lokalni trgovec monopolni arbiter.

Tako je mogoče polemiko o konzumnih zdrugah razumeti tudi kot boj za regulacijo potrošnje, ne samo za nadzor nad denarnim tokom, temveč tudi za socialne pomene potrošnje. Potrošniške zadruga predstavljajo alternativo

obstoječi trgovski mreži, širijo potrošništvo, resda v tem času še minimalno, a vendarle, ker vodstva bolj zaznajo potrebe in temu prilagojeno ponudbo. Potrošniške zadrage pomenijo korak k opuščanju individualne kmečke pretežno samozadostne ekonomije. Ob bok pa se jim postavlja nova oblika socialne samozadostnosti. Gre za stanovsko samozadostnost, saj se gospodarsko življenje zameji v okvir zaokrožene zadržne organizacije (kredit, prodaja, nakupovanje) in prek centraliziranih struktur vključevanje v kapitalistično ekonomijo brez posredništva lokalnih že vzpostavljenih struktur.

ZAKLJUČEK

Kot smo videli, so teoretiki in spodbujevalci zadržništva v večji ali manjši meri težili k spremembi družbe. Voditelji zadržništva so govorili globalno, zadržno članstvo pa je delovalo v okviru večjih ali manjših skupnosti.⁴⁶ Zato se družba in ekonomska ureditev kot celota nista spremenili. Z zadržništvom sta se le nekoliko preuredila v okviru obstoječega reda. Nastopi zanimiv paradoks, protikapitalistična retorika protagonistov zadržnega dela in tiska se razblini ob dejstvu, da je tudi zadržništvo slonelo na temeljnih postulatih kapitalistične ekonomije in liberalnega reda, tudi z uveljavljanjem prednosti ekonomije obsega na lokalni in regionalni ali nadregionalni ravni. Individualizma ne zanikajo, le preusmerijo ga v sinergijo individualnih koristi in koristi zadržne skupnosti kot celote. Tako naj bi zavarovali ekonomski obstanek predstavnikov meščanskega srednjega sloja in predvsem najštevilčnejše kmečke populacije. In na tej točki je zadržništvo brez dvoma uspelo. Postalo je učinkovit način integracije nižjih družbenih slojev v meščansko družbo in kapitalistično ekonomijo na podlagi samozaščitnega in samoodgovornega ravnanja posameznikov ali na ravni širših skupnosti.

46 Fairbairn, *History from the Ecological Perspective*, str. 1224.

VIRI IN LITERATURA

Literatura:

Enciklopedija Slovenije, zvezek 6, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1992, str. 1-5.

Fairbairn, Brett. History from the Ecological Perspective; Gaia Theory and the problem of Cooperatives in Turn-of-the-Century Germany. *The American Historical Review*, Vol. 99/4, 1994, str. 1203-1239.

Guinnane, Timothy W. Failed Institutional Transplant: Raiffeisen's Credit Cooperatives in Ireland, 1894-1914. *Explorations in Economic history*, Vol. 31, 1994, str. 38-61.

Guinnane Timothy W. Cooperatives as Information machines: German rural Credit Cooperatives, 1883-1914. *The Journal of Economic History*, Vol. 61/2, 2001, str. 366-389.

Guinnane Timothy W. A »Friend and Advisor«: External Auditing and Confidence in Germany's Credit Cooperatives, 1889-1914. *The business History Review*, Vol. 77/2, 2003, str. 235-264.

Haupt Heinz-Gerhardt. The History of Consumption in Western Europe in the 19. and 20. Century. V: Kaelble, Hartmut (ed.). *The European Way*, New York - Oxford : Bergham Books, 2004, str. 161-185.

Hočevar, Toussaint. *The Structure of the Slovenian Economy*, New York : Studia Slovenica, 1965.

Kralj, Anton. *Iz zgodovine slovenskega zadružništva. V: Slovenci v desetletju 1918-1928*. Ljubljana : Leonova družba, 1928, str. 537-551.

Lazarević, Žarko, *Kmečki dolgovi v Sloveniji*, Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1994.

Lazarević, Žarko, *Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije)*. *Arhivi*, 1994, 1-2, str. 12-19.

Lazarević, Žarko. Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. *Iz zgodovine Celja 1848-1918*. Celje : Muzej novejšje zgodovine, 1998, str. 127-154.

Lazarević, Žarko- Prinčič, Jože. *Zgodovina slovenskega bančništva*, Ljubljana : Združenje bank Slovenije, 2000.

Lazarević, Žarko. *Plasti prostora in časa*, Ljubljana : Inštitut za novejšjo zgodovino, 2009.

Lorenz, Torsten (ed.). *Cooperatives in Ethnic Conflicts: Eastern Europe in the 19th and early 20th Century*, Berlin : Berliner wissenschafts Verlag, 2006.

Lukan, Walter. The Second Phase of Slovene Cooperativism (1894-1918). *Slovene Studies*. Journal of the Society for Slovene Studies, št. 1-2/1989, str. 83-96.

Nevesekdo Dr. Ivan (Ivan Tavčar). *Izgubljeni bog*. Resnična povest, tiskana z nedovoljenjem visokočastitega knezoškofijskega ordinariata, Ljubljana, 1900.

Novak, Mojca. *Zamudniški vzorci industrializacije*, Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1991.

Perovšek, Jurij. Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1997, 1, str. 17-34.

Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno*, Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Pelikan, Egon. Ideološka izhodišča cenzure v konceptih slovenskega političnega katolicizma ob koncu 19. in v prvi polovici 20. Stoletja, V: Režek, Mateja (ur.). *Cenzurirano – zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*, Ljubljana : Nova Revija, 2010, str. 45-54.

Prinz, Michael, *German Rural Cooperatives, Friedrich-Wilhelm Raiffeisen and the Organisation of Trust 1850-1914*. Paper delivered to the XIII IEHA Congress Buenos Aires, July 2002, Session 57.

Schauer, Dolfe. *Prva doba našega zadružništva*. Ljubljana, 1945.

Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1948-1992. Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Soto Ángel Pascual Martínez, Rodríguez Susana Martínez. *The Adoption of Agricultural Credit Cooperativism In Spain (1890-1935): Solidarty From Below*, http://www.h-economica.uab.es/wps/2008_04.pdf;

Spominski spis Posojilnice Ribnica, 1888-1928, Ribnica 1928.

Sykuta, Michael E. and Cook, Michael L. A new Institutional Economics Approach to Contracts and Cooperatives. *American Journal of Agriculture Economics*, Vol. 83/5, 2001, str. 1273-1279.

Štibler, Miloš. *Zadružništvo*, I.del. Ljubljana : Kmetijska matica, 1931.

Valenčič, Vlado. Pregled našega zadružnega gibanja in stanja. V: *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana : Jubilej, 1939, str. 457-464.

Vičič, Milan. *Zadružništvo*, I. knjiga; Smeri, zgodovina in sistemi, 1937.

Vodopivec, Peter. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*, Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Zadružni leksikon FNRJ, Knjiga II, Zagreb, 1957.